

Frederik Thuesen

Fra retsstat til transnationalt retssamfund

Retspluralisme, multikulturalisme og globalisering

Senmoderne samfund er præget af større normativ og retlig pluralisme end sociologisk teori, der tager udgangspunkt i begrebet om retsstaten, giver indtryk af. Derfor er vi nødt til at gentænke retsstaten som komponent i et transnationalt retssamfund. Jürgen Habermas' teori om den demokratiske retsstat skygger således for, hvorledes senmoderne samfund er normativt og retligt pluralistiske. Teorier om retlig pluralisme repræsenterer et konkurrerende perspektiv. Her begribes retten ikke som en enhed, men som overlappende systemer af normer. Den postmodernistiske portugisiske retssociolog Boaventura Santos argumenterer således for, at retten skal analyseres gennem et matrix bestående af lokale, nationale og globale retsnormer. Artiklen illustrerer dette gennem konkrete eksempler fra det multikulturelle samfund og globaliseringen. På lokalt niveau er brugen af uformel islamisk ret blandt muslimske minoriteter et eksempel. På transnationalt niveau udfordrer uformel konfliktløsning blandt multinationale selskaber samt de internationale menneskerettigheder den statslige retsorden. Deskriptivt må gentænkningen af retsstaten derfor tage udgangspunkt i retspluralismen. Normativt må en sådan gentænkning sigte mod at sikre de forskellige retsordners demokratiske legitimitet. Som *ideal* kan tanken om rettens enhed dog fortsat være fornuftig at holde fast i, fordi et sammenhængende retssystem er en vigtig komponent i den sociale integration af multikulturelle og globaliserede samfund.

Søgeord: Retsstat, retspluralisme, retssamfund, menneskerettigheder, multikulturalisme, globalisering.

Et skuddrab uden for diskoteket Café Rust i København gav sommeren 2005 anledning til mediediskussion om brugen af islamisk ret i Danmark. Efter drabet foreslog en herboende imam at forlige gerningsmanden og ofrets familie gennem erstatning til sidstnævnte i henhold til principperne i islamisk ret. Han foreslog også at gerningsmanden skulle fraflytte lokalområdet, da begge familier boede tæt på hinanden på Nørrebro. Dette blev fulgt af intens offentlig debat om betaling af "blodpenge" og om brugen af islamiske principper i dansk ret. Justitsministeren afviste i et interview det som hun kaldte en "gammel testamental indgang til retssystemet". Jura-professor Vagn Greve og partiet Venstres retsordfører Birthe Rønn Hornbech gav til gengæld udtryk for den opfattelse at det danske retssystem godt kunne lære noget af den muslimske tradition (cf. Pedersen og Pinholt 2005a; Hornbech 2005). Andre eksperter med kendskab til indvandrer miljøet i Danmark pegede videre på at konfliktløsning med udgangspunkt i islamisk ret allerede praktiseres i moskeer og lokalsamfund (cf. Pedersen og Pinholt 2005b; Termansen 2005). Det drejer sig typisk om sager om arv, ægteskab og skilsmisse.

Noget kunne altså tyde på at der i nutidens multikulturelle samfund findes retsnormer, som håndhæves uafhængigt af staten. Danmark er mere retligt pluralistisk end man forestiller sig, hvis man tænker retten med udgangspunkt i staten. Ret og stat føjes normalt sammen i begrebet om *retsstaten* som betragtes som et ideal. Det viser sig bl.a. ved at den festligholdes ved højtidelige lejligheder. Modsat amerikanere og tyskere hører danskere dog almindeligvis til i kategorien af "afslappede forfatningspatrioter" der ikke til hverdag tænker på Grundloven som et unikt politisk dokument. Ikke desto mindre markerer Grundlovsdag d. 5. juni den dag hvor retsstaten blev indført i Danmark med Junigrundloven af 1849. Retsstaten er altså en konstruktion med lidt over 150 års historie på dansk grund.

Multikulturalisme og globalisering udfordrer imidlertid vores traditionelle måde at tænke retten på som koblet til staten. I det følgende vil jeg først komme ind på begrebet om retsstaten for herefter at præsentere de teorier om retspluralisme som siden slutningen af 1970'erne har stillet spørgsmålstejn ved vores almindelige forestilling om en kobling mellem ret og stat og dermed også begrebet om retsstaten. Teorierne om retspluralisme udgør, som den danske retssociolog Jørgen Dalberg-Larsen har skrevet, "en revolutionær videnskabelig bevægelse" inden for retsantropologi og retssociologi (1994:119). Herefter vil jeg diskutere retsstatens fremtid med udgangspunkt i nogle konkrete problemstillinger der rejser sig i relation til det multikulturelle samfund og til globaliseringen af økonomi og menneskerettigheder. Afslutningsvis vil jeg foreslå en nytænkning af retsstaten der anskuer den som komponent i et transnationalt retssamfund.¹

En særlig kobling af stat og ret – retsstaten

At det hidtil har været almindeligt at betragte gældende ret som en nationalt afgrænset enhed, fx "dansk ret", der er nært forbundet til staten, kan anskueliggøres via et opslag i *Den Store Danske Encyklopædi*. Begrebet *ret* defineres her:

På den ene side betegner det indbegrebet af hvad der i mellemmenneskelig eller social sammenhæng anses for (moralisk) rigtigt, retfærdigt og rimeligt (...). På den anden side bruges det om totaliteten af de faktiske eller positive love (retsregler, lat. *jus*, eng. *law*), som håndhæves i et givet samfund af den suveræne stat inden for dens geografiske område (Gyldendal 2004).

Retten knyttes altså til *staten*. Det kan eksempelvis gøres som regler der afleder deres gyldighed fra det faktum, at de er del af et statssanktioneret normsystem. I det 20. århundrede kommer den måde at tænke retten på specielt til udtryk i den indflydelsesrige *retspositivisme* – måske mest prægnant hos østrigeren Hans Kelsen (1881-1973) som betragter staten som en personifikation af retsordenen (Kelsen 1946:181). Retten kan dog også tænkes som regler hvis gyldighed nok kan afklares uafhængigt af statsmagten, men som alligevel fordrer staten som organisatorisk ramme. Denne anden måde at se retten på finder man hos tyskeren Jürgen Habermas (1929-). Han mener at rettens gyldighed kan afklares i diskurser der principielt er uafhængige af statsmagten, men de fordrer alligevel statslig håndhævelse for at den kan blive virkningsfuld. Habermas' forsøg på at formulere de grundlæggende principper for et retssamfund i bogen *Fakticität und Geltung* (1994) udfoldes derfor som en teori om *den demokratiske retsstat*. Måske skulle man præcisere at hans teori egentlig er en teori om den demokratiske *rets- og velfærdsstat*, da den forudsætter at alle borgere ud over borgerlige og politiske rettigheder også er sikret basale velfærdsrettigheder.

Selve begrebet *Rechtsstaat* regnes normalt for at være blevet lanceret af den tyske jurist Robert von Mohl i 1832. Allerede i det 19. århundrede udvikler der sig to forståelser af begrebet om retsstaten – den formelle retsstat og den

materielle retsstat (Dalberg-Larsen 1984:30ff). Den formelle retsstat er kendetegnet ved at det er loven der styrer – ved "rule of law". Staten håndhæver her ensartede regler inden for sit territorium i henhold til et princip om lighed for loven. Den ensartede retshåndhævelse skal sikre rettens forudberegnelighed og retssikkerheden. Det er det ideal for retsstaten som man finder hos Max Weber eller i dag hos den tyske sociolog Niklas Luhmann, der for øvrigt var stærkt inspireret af Hans Kelsen. Den materielle retsstat forpligter sig samtidig til ud over "rule of law" at håndhæve nogle rettigheder med et bestemt indhold – fx menneskerettigheder. Det var altså den materielle retsstat som blev indført i Danmark med Grundloven i 1849 – i en skrabet udgave fordi Juni-grundloven kun beskyttede udvalgte menneskerettigheder for udvalgte befolkningsgrupper. Ligeledes er det den materielle retsstat som Habermas forsøger at gentænke med vægt på sammenhængen mellem retsstat, demokrati og velfærd.

Hos Habermas fordrer de subjektive rettigheder altså en statsmagt som kan organisere og håndhæve dem. Han mener endvidere at borgernes retssikkerhed kræver, at de retlige konsekvenser af en given adfærd kan beregnes på forhånd. Derfor skal retssystemet honorere et formelt krav om *enhed* der sikrer, at det er kohærent. Hvis ikke det fremstår som en sammenhængende helhed, mister borgerne muligheden for at forudberegne deres retsstilling, og deres formelle retssikkerhed svækkes (1994:207). Samme argumenter for *rettens enhed* finder man hos Niklas Luhmann (1995), som dog tolker rettens enhed som et produkt af retssystemets selvstændige (autopoietiske) reproduktion ved at forskellige regler tilpasses hinanden.

De historiske forudsætninger for den måde at begribe retten på er imidlertid under opløsning. Retten bestemmes som regler der håndhæves i et givet samfund af en suveræn stat inden for dens geografiske område. Det giver imidlertid kun mening i samfund organiseret omkring en centraliseret statsmagt. Her går man ud fra at staten formår at hævde sin suverænitet i den forstand, at den statssanktionerede retsorden er den eneste som effektivt gøres gældende. Denne type samfund kunne nationalstaterne i den vestlige verden indtil for nylig hævdes at repræsentere. Grundet opløsningen af en national enhedskultur samt stadigt voksende tæthed af transnationale sociale relationer kan det imidlertid diskuteres om de fortsat kan karakteriseres på denne vis (cf. Bauman 1998; Beck 2000; Held 1995). Det ryster fundamentet for ovenstående retsforståelse.

Som den portugisiske retssociolog Boaventura de Sousa Santos har udtrykt det:

The absorption of modern law in the modern state was a contingent historical process which, like any other historical process, had a beginning and will have an end (2002:67).

Måske skal vi anskue retten i et bredere historisk perspektiv som regeldannelse inden for forskellige typer af social organisation med forskellige definitioner af retten og midler til at håndhæve den.

Retspluralisme som udfordring til retsstaten

Det er netop sådan retten anskues inden for de teorier om *retlig pluralisme* som siden starten af 1970'erne er blevet udviklet inden for retsantropologi og rets-sociologi (Merry 1988). Heri afvises den monisme som kendetegner mange traditionelle teorier om den statslige retsordens enhed. I stedet beskriver man retten "som en flerhed af overlappende retsordner" (Dalberg-Larsen 1994:9). Man opererer således med at der kan eksistere flere retssystemer inden for samme politiske enhed. Hos Santos hedder det:

Legal pluralism concerns the idea that more than one legal system operate in a single political unit (2002:89).

Santos har været en af retningens mest fremtrædende eksponenter gennem 1980'erne og 1990'erne. I Danmark var juristerne Henrik Zahle og Hanne Petersen blandt de første til at introducere diskussionen om retspluralisme (cf. Petersen og Zahle 1995).

Selve begrebet *retspluralisme* får udbredelse i løbet af 1970'erne hvor det bruges blandt retsantropologer til at beskrive retstilstanden i samfund, hvor et officielt retssystem sameksisterer med forskellige former for lokal sædvaneret. Således vandt retspluralismen specielt frem i forlængelse af den engelske retsantropolog M.B. Hookers studier i koloniale eller postkoloniale samfund hvor hele retssystemer var blevet overført fra én kultur til en anden – fx Indien, Pakistan, Malaysia eller Sydafrika. Hooker brugte betegnelsen *legal pluralism* om "the situation in which two or more laws interact" (1975:6). Inden for ét og samme politiske rum kunne der eksistere forskellige retssystemer – fx ét for hvide kolonisatorer, ét for en lokal majoritetsbefolkning, samt ét for bestemte etniske minoriteter.

I 3.verdenslande var – og er – det ofte tilfældet at den statsligt sanktionerede retsorden ikke er den eneste normative orden som gør sig gældende, og i mange tilfælde er den heller ikke den stærkeste. Allerede Max Weber gjorde imidlertid opmærksom på at den situation også i nogle tilfælde gælder for vestlige nationalstater (cf. Weber 1980:185). Det samme påpeger den amerikanske retsantropolog Sally Falk Moore i sin bog *Law as process* fra 1978. For at kunne analysere det dynamiske samspil mellem lovgivning og sociale normer og processer lancerer hun derfor begrebet *det semiautonome sociale felt* som er kendetegnet ved en evne til at generere regler, som feltets aktører tvinges eller tilskyndes til at overholde (1978:54ff). Retlige normer må for at blive virk-somme optages i feltet og gøres til dets egne normer. Moore eksemplificerer

begrebet "semi-autonomt socialt felt" med håndhævelsen af normer blandt Chaggaerne, som lever nær Kilimanjaro i Tanzania, og blandt virksomheder i beklædningsindustrien i New York. Begge steder blev statslige retsregler systematisk tilsidesat når det ud fra lokale hensyn syntes hensigtsmæssigt. Moore fastholder imidlertid betegnelsen *ret* om de statslige regler for at kunne skelne dem fra andre sociale normer, og fordi hun mener at staten fortsat – normativt og deskriptivt – betragtes som den institution, der i sidste instans er berettiget til at pålægge sanktioner.

Den hollandsk-amerikanske retssociolog John Griffiths tager imidlertid netop det semiautonome sociale felt med tilhørende regeldannelse som udgangspunkt for et deskriptivt sociologisk begreb om ret. Hans begreb om ret inkluderer således også uformelle ikkestatslige normative ordner. I sin artikel *What is Legal Pluralism?* fra 1986 konkluderer han ganske enkelt at "law is the self-regulation of a "semi-autonomous social field"" (1986:34). Han bryder dermed med forestillingen om at retten er statens monopol til fordel for en umiddelbar kobling af ret og samfund. Griffiths hører altså til de retssociologer som i 1980'erne forsøger at overføre perspektivet fra 3. verdenslande til komplekse vestlige samfund med udgangspunkt i konstateringen af retspluralisme som et træk, der i varierende omfang kendetegner alle samfund. I Hookers tilfælde gik retspluralisme altså på en officielt godkendt normpluralisme, men Griffiths teori kræver ikke at dette er tilfældet. Overordnet kan man således skelne mellem retspluralisme *inden for det officielle retssystem* og i forholdet *mellem officielle (statsbaserede) retsordner og andre (uformelle) retsordner*.

I løbet af 1980'erne og 1990'erne henter retspluralisme-teoriene næring fra diskussioner om postmodernisme og globalisering. Interaktionen mellem lokale, nationale og transnationale retsordner er således den matrix der organiserer analyserne i Santos' 600-sider lange *Toward a New Legal Common Sense. Law, Globalization and Emancipation* fra 1995, revideret i 2002.² Hvor retspluralismen tidligere gik på forholdet mellem lokale, infrastatslige retsordner inden for samme nationale rum, udvides den nu til også at inddrage de transnationale eller suprastatslige retsordner. Det globale, det nationale og det lokale bliver det nye tolkningsskema for retten efter at globaliseringen bliver en essentiel diskussion i samfundsvidenskaberne. Santos' postmodernisme får ham endvidere til at afvise et entydigt normativt og institutionelt udgangspunkt for ret og politik.

Det særegne ved retspluralismen er således at man ikke på forhånd binder begrebet om ret til de to store søjler i den vestlige retsfilosofi – håndhævelse og legitimitet – som disse traditionelt forenes i begrebet om staten. Netop den institution har retspluralismen fra starten et meget ambivalent forhold til (cf. Pedersen 2001a). Som nævnt betegner Dalberg-Larsen retspluralismen som en "revolutionær videnskabelig bevægelse," og han sætter bl.a. dens opkomst i forbindelse med afkolonialiseringen i den 3. verden og med en generel kritik af statsmagten som rettens udgangspunkt (1994:119). *Deskriptivt* betragtes stats-

magtens retsorden som blot én blandt flere retsordner der gør sig gældende i samfundet. *Normativt* stilles der spørgsmålstegn ved om den statslige retsorden i komplekse og multikulturelle samfund kan leve op til det lighedsideal som traditionelt er grundlaget for dens legitimitet – at sikre borgerne lige rettigheder og derigennem lige handlefriheder. Komplexitet og kulturel mangfoldighed betyder at mange borgere befinder sig i meget forskelligartede livssituationer. Regler, der skal behandle alle lige, kan derfor ende med det modsatte resultat.

Netop på det normative felt er retspluralisme-teoriene dog svage. En ting er at konstatere at der i samfundet findes forskellige normsystemer. Noget andet er at acceptere at det er tingenes tilstand, og at disse måske ligefrem bør accepteres på lige fod med den statsligt sanktionerede retsorden. Syditaliens mafiaret er et eksempel på den problemstilling. En rent deskriptiv indfaldsvinkel overser at retten også har en moralsk eller en politisk komponent. Selvom borgerne i mange tilfælde ikke overholder statens love, så sætter det ikke loven ud af kraft. Retten har en kontrafaktisk komponent, hvilket gør et deskriptivt sociologisk retsbegreb problematisk.

Den normative svaghed ved retspluralismen er blevet påpeget af flere kritikere – bl.a. juristen og retsfilosoffen Sten Schaumburg-Müller i hans artikel *Kritik af den Rene Retspluralisme* (2003). Schaumburg-Müller kan her siges at være i overensstemmelse med Habermas' opfattelse af at *alle* sociale normer, herunder retsnormer, har en kontrafaktisk dimension der vedrører deres gyldighed. Denne dimension kan ikke reduceres til normernes faktiske efterlevelse. Det er denne tankegang som muliggør, at retsstaten for Habermas kan forstås som en objektivt retlig – dvs. normativ – implikation af de subjektive rettigheder (Habermas 1994:168). Retsstaten befinder sig således også udspændt mellem ideal og realitet. Staten *bør* håndhæve borgernes rettigheder fordi den udgør den institution, som bedst *er* i stand til at realisere intentionerne i dem.

Problemerne opstår hvis ideal og realitet kommer på stor afstand af hinanden. Statens styringskapacitet er i dag begrænset fordi mange samfundsproblemer har en grænseoverskridende karakter. Den gradvise udhulning af statens suverænitæt har også været anledning til at Habermas gennem de senere år har revideret sine teorier i et stadigt mere kosmopolitisk perspektiv (cf. Andersen 2005:8). Han er således begyndt at overveje nødvendigheden af regionale og globale institutioner for at "redde" demokratiet og til at håndhæve ret og menneskerettigheder (2005a; 2005c). I et længere essay om globalisering slutter han af med at skitsere sin idé om *verdenspolitik*:

Denne politik fremviser et diffust billede – ikke det statiske billede af en politik på flere niveauer *inden for* en verdensorganisation, men det dynamiske billede af interferenser og interaktioner *mellem* de politiske processer, der udspiller sig selvstændigt på nationalt, internationalt og globalt niveau (2005a:271).

Selvstændige politiske processer munder almindeligvis ud i regeldannelse. Jeg vil derfor hævde at denne opfattelse af politik uundgåeligt må smitte af på retten og på idéen om retsstaten. Implicit stiller Habermas efter min opfattelse selv spørgsmålstejn ved den teori om et sammenhængende retssystem baseret på et princip om enhed som han udviklede i *Fakticität und Geltung*. Det efterlader os med spørgsmålet om hvordan retsstaten så skal tænkes? Denne nytænkning kunne *deskriptivt* tage udgangspunkt i konstateringen af pluralistiske retsforhold i et verdenssamfund. *Normativt* kunne man i forlængelse heraf hævde at det så drejer sig om at sikre størst mulig demokratisk kontrol med de centre, hvor retten bliver til – fra det lokale til det globale niveau. Det skal jeg vende tilbage til afslutningsvis.

Under alle omstændigheder kan retspluralismens opkomst idéhistorisk placeres i en kontekst hvor netop forholdet mellem stat, ret og samfund er under ombrydning. Den westfalske sammensvejsning af stat og ret er på vej til at gå op i fugerne.

Multikulturalisme og rettens pluralisering

Spørgsmålet om retspluralisme dukker også jævnlige op i relation til debatten om det multikulturelle samfund. I en artikel med titlen *Islamisk Arveret i Danmark* bemærker forfatteren, Jens Jørgen Viuff, at han som advokat har erfaret at mange muslimer i Danmark lægger stor vægt på, at deres arvesager og familierelationer reguleres i henhold til islamisk ret (2003:169). Det stemmer overens med en britisk undersøgelse fra 2004 der viste, at 61% af britiske muslimer gerne ser at deres sager vedr. familieforhold behandles i overensstemmelse med islamisk lov og sædvane. En tilsvarende undersøgelse fra 2006 viste at 41% af britiske muslimer gerne ser at de områder, hvor de lever, generelt reguleres af islamisk ret.³ Multikulturalisme kan altså blive anledning til retspluralisme. Hvis uformelle retsordner allerede eksisterer, er spørgsmålet hvordan staten skal forholde sig til disse? Udgør de en udfordring for retsstaten som den må bekæmpe, skal den tolerere dem, eller skal den ligefrem søge at inkorporere dem i det eksisterende retssystem?

Islamforskeren og juristen Rubya Mehdi gør sig i et interview med avisen Information fra november 2006 til talsmand for *en statskontrolleret sharia i Europa*. I artiklen giver hun udtryk for den opfattelse at der i dagens Europa i praksis eksisterer et parallelt retssystem baseret på islamisk lov, hvor især familiesager bliver klaret i moskeen i stedet for i retssalen. I forlængelse heraf siger hun:

I dag overlader vi det til imamerne at fortolke lovteksterne, men de afgør ofte stridighederne på grundlag af en meget streng og traditionel shariatolkning. Hvis vi ønsker at sikre at alle borgere nyder lige beskyttelse, kan vi ikke bare overlade det til de muslimske samfund. Vi må udvikle en form for pluralistisk retssystem, og staten bør stå som ga-

rant for, at kendelserne ikke overtræder menneskerettighederne (Mehdi interviewet af Sperling 2006).

Mehdi udtaler sig bl.a. på baggrund af egne retssociologiske undersøgelser af de problemer der kan opstå blandt indvandrere, som ved en skilsmisse fanges mellem dansk og islamisk ret (cf. Mehdi 2003). For Mehdi svigter staten altså sit ansvar over for disse grupper ved ikke at ville tage ansvar for at kontrollere en juridisk fortolkning af *sharia* der er tidssvarende og i overensstemmelse med fundamentale menneskerettigheder. Interessant nok foreslår hun denne løsning for at undgå den canadiske løsning med såkaldt *faith-based arbitration* som efter hendes opfattelse giver religiøse autoriteter for stor autonomi (se nedenfor).

Mehdis forslag udløste straks modindlæg i Information om at staten under ingen omstændigheder bør sanktionere et system, der forskelsbehandler på baggrund af køn og religion. Hvis vi vender tilbage til eksemplet med islamisk arveret, så bemærker Viuff da også at denne adskiller sig på flere punkter fra danske arveret (2003:163f). Efter islamisk ret arver en søn normalt dobbelt så meget som en datter, mens en enke normalt kun arver en 1/8 efter sin mand. Der er heller ikke arveret mellem en muslim og en ikke-muslim. En kristen enke eller enkemand efter en muslim vil altså ikke kunne arve efter denne i henhold til islamisk arveret. I henhold til dansk lov vil man godt kunne forfordele et barn til fordel for et andet i et testamente, fx en søn til fordel for en datter. Men Viuff stiller alligevel spørgsmålstegn ved om et sådant testamente vil kunne håndhæves ved danske domstole. De ovenstående shariaregler diskriminerer både på baggrund af køn og religion. De kommer derfor formodentlig i konflikt med forbud mod forskelsbehandling i både dansk lovgivning og internationale menneskeretskonventioner.

Samtidig kan Viuff citere kilder for at der i Storbritannien ikke er noget til hinder for at oprette et testamente i overensstemmelse med islamisk ret (2003:167ff). Men hvad angår familieret (ægteskab, skilsmisse, forældremyndighed), hvor britiske muslimer allerede i starten af 1990'erne stillede forslag om anvendelse af islamisk ret i forhold til britiske muslimer, så er dette blevet afvist kategorisk. Tanken kommer bl.a. i konflikt med en britisk tradition for at betragte et énstrenget retssystem som middel til "nation-building". På linie med Habermas holder man altså i Storbritannien fast i retten som middel til at integrere forskellige grupper i samfundet.

Hvis vi bevæger os ud over Europas grænser, så er det dog ikke alle vestlige stater der holder fast i det énstrengede retssystem. Canada, der nærmest har multikulturalisme som officiel politisk ideologi, har også tilladt en vis pluralisme i retssystemet. Det er bl.a. sket ved at tillade såkaldt *faith-based arbitration*, dvs. voldgifts-afgørelser af sager om arv og ægteskab på baggrund af religiøse retsnormer blandt jøder, katolikker og muslimer (Boyd 2004). Ordningen er baseret på frivillighed. Den forudsætter accept fra begge parter, men afgørelserne er bindende.

Ontario er en af de canadiske delstater der siden 1991 har tilladt *faith-based arbitration*. I 2004 besluttede delstaten at revidere sin lovgivning der hidtil havde fungeret relativt upåagtet. Samme år blev systemet imidlertid genstand for voldsom debat da et islamisk institut for civilret meldte ud, at det i henhold til delstatens lovgivning ville etablere sit eget selvstændige voldgiftspanel baseret på *sharia*. Det forslag løb ind i opposition fra både feminister, menneskeretsgrupper og fra visse muslimske grupper i delstaten. En rapport udarbejdet af en tidligere justitsminister i delstatsregeringen i Ontario, Marion Boyd, anbefalede at "tros-baserede voldgift" fik lov til at fortsætte under forudsætning af, at der var tilstrækkelige retsgarantier bygget ind i systemet (Boyd 2004). Det kunne bl.a. være i form af statslig rådgivning til kvinderne om deres rettigheder i henhold til Canadas menneskeretscharter. Alligevel frygtede kritikerne at selvom systemet er frivilligt, så ville uformel social pression kunne tvinge kvinder til at acceptere afgørelser som ikke var i overensstemmelse med fundamentale ligestillingsprincipper. Canada har altså eksperimenteret med moderat retspluralisme sanktioneret af staten, men også her er dette kontroversielt.⁴

Normativt kan denne retspluralisme finde støtte i multikulturalisme som *ideologi*, som netop en canadisk filosof, Charles Taylor, har gjort sig til talsmand for (Taylor 1994; se også Bentzon & Agersnap 2003). Anerkendelsen af kulturel identitet spiller en så vigtig rolle i Taylors teori, at han mener at hensynet hertil kan legitimere nationale eller etniske minoriteters ret til at håndhæve visse kollektive (kulturelle) rettigheder for at sikre deres livsforms overlevelse. Det kan eksempelvis være det franske mindretals ret til at kræve at offentlig kommunikation foregår på fransk i den fransktalende provins Quebec (1994:51ff). Habermas har dog i en kritik af Taylors idéer argumenteret for at "kulturel overlevelse" ikke kan bruges som argument for at tilsidesætte individuelle rettigheder. Multikulturalisme i form af kollektive rettigheder til minoriteter risikerer at sanktionere det Habermas med et stærkt udtryk kalder "administrativ artsbeskyttelse" (2005b:108). En statsanerkendt kollektiv ret til at håndhæve særlige normer på området for familie og skilsmisse styrker den allerede eksisterende uformelle sociale tvang som måtte gøre sig gældende blandt medlemmerne af den pågældende gruppe. Habermas' kritik retter sig imidlertid mod statsanerkendte *kollektive rettigheder*, men ikke mod *individuelle rettigheder* til frivilligt at løse konflikter i henhold til særlige kulturelle eller religiøse normer, så længe disse ikke krænker fundamentale menneskerettigheder.

Efter min opfattelse er der ikke nogen simpel løsning som kan forene hensynet til lighed mellem mænd og kvinder med en respekt for etniske minoriteters livsform, der samtidig formindsker sandsynligheden for udvikling af alternative retssystemer og parallelsamfund. Hvis deres livsform indbefatter normer som grundlæggende stiller mænd og kvinder ulige, kan denne livsform på nogle områder være uforenelig med retsstatens ligestillingsprincipper.

Princippet om ligestilling mellem kønnene skal ikke opgives fordi visse grupper af jøder, kristne og muslimer ikke lever i overensstemmelse med det.

Nogle retlige sædvaner er dog i mindre grad i konflikt med dansk ret end andre (cf. Christoffersen 2006). Samtidig skal man være opmærksom på at retsstatens formelle lighedsprincipper i visse sammenhænge allerede er overskredet både i teori og praksis. Teorien om *refleksiv ret* hos den tyske retssociolog Gunther Teubner tager således udgangspunkt i at den klassiske retsstats formelle krav om lighed ikke kan virkeliggøres i komplekse samfund, fordi statens styringskapacitet er begrænset (Teubner 1998). Derfor handler det i stedet om at udvikle procedurer der tilnærmelsesvis stiller de stridende parter i en given konflikt lige, fx ved at tilføre dem ressourcer eller ekspertise, så de kan forhandle sig frem til en løsning der i videst muligt omfang tilgodeser både deres respektive livsform og det omgivende samfunds regler. Det betyder at det formelle krav om lighed for loven ikke kan realiseres fuldt ud (cf. Dalberg-Larsen 2005:309). Til gengæld har den type løsninger den demokratiske styrke at den inddrager de berørte parter, og den pragmatiske fordel at parterne tager et medansvar for deres konflikter, hvorfor afgørelsen er mere holdbar i praksis.

Mægling som middel til at styrke individers ejerskab til deres egne konflikter er endvidere et ideal som hyldes i disse år (Selmer 2003). Så måske kunne man i visse situationer overveje, om der alligevel er noget at vinde i relation til både ligestilling og integration ved at staten udvikler nogle ligestillingsminimumskrav til konfliktløsning. Den bør så stille krav om uafhængig rådgivning til individer der søger at løse deres konflikter i henhold til kulturelle eller religiøse normer. Dette skal ikke forstås som et argument for "en statsanktoneret sharia", men som et argument for at kulturelle normer kan indgå i eksperimenter med konfliktløsning, *så længe* staten har mulighed for at kontrollere. I nogle tilfælde kan det givetvis være retsstatens mest effektive adgang til at regulere uformelle normsystemer.

Globalisering af økonomi og menneskerettigheder

Ovenfor har jeg beskrevet multikulturalisme som en problemstilling der vedrører håndhævelse af *lokale* (rets)normer. Grænseoverskridende familiestrukturer og elektronisk kommunikation betyder imidlertid at denne retshåndhævelse ofte snarere må analyseres i et *transnationalt* perspektiv. Normerne i "et semi-autonomt socialt felt" kan således indgå som stabiliserende faktor for de sociale relationer i det Ulrich Beck har kaldt "transnationale sociale rum" (2000:26ff).

Netop hvis vi skifter fra et lokalt til et transnationalt perspektiv, kan man pege på at de former for konfliktløsning, vi finder i lokalsamfundet, også praktiseres på luksushoteller rundt omkring i verden. Her løser store multinationale selskaber deres indbyrdes konflikter på uformel vis med udgangspunkt i uformelle retsnormer og voldgift. Økonomiens globalisering fører således til skabelse af en mangfoldighed af handelsbaserede og tekniske normer der hånd-

hæves relativt uafhængigt af statslig suverænitet. Den allerede nævnte tyske retssociolog Gunther Teubner argumenterer i forordet til antologien *Global Law without a State* fra 1997 for at disse normer bør betragtes som transnationale retsordner, der er *helt* uafhængige af både statslig legitimitet og håndhævelse (1997b:XIII).

Teubner hævder altså at det i høj grad er retlige fænomener relateret til økonomiens globalisering, som sætter diskussionen om "global ret uden stat" på dagsordenen. Men også områder som menneskerettigheder, arbejdsret og oprindelige folks rettigheder har i dag en egendynamik som stiller spørgsmålstegn ved statens evne til at håndhæve sin suverænitet. Teubner hører til dem der ser den udvikling som både uundgåelig og i vidt omfang ønskelig, fordi den fører til normdannelse der er tilpasset behovene i de respektive sociale systemer (Teubner 1997a). At der er stor risiko for at den type normer primært repræsenterer magtfulde aktørers interesser – eksempelvis multinationale selskabers interesser – det bekymrer ham mindre.

Teubners "globale ret" rejser for mig at se nogle af de samme problemer som man også finder i relation til retsdannelse i det lokale civilsamfund. Vi kan identificere et tvangsapparat eller en række mekanismer til at håndhæve normer med retslignende karakter. Men der er kun ringe sikring af offentlighedens interesse og andre berørte parter fundamentale rettigheder. Vi har igen at gøre med en retsorden der udfordrer retsstatslige principper – denne gang ikke på grund af nationalstatens kulturelle heterogenitet, men på grund af det økonomiske livs stadigt mere grænseoverskridende karakter.⁵

Det er dog ikke kun økonomiens globalisering der udfordrer den territoriale retsstat – det gør menneskerettighedernes globalisering også. Menneskerettighederne kan fremhæves som eksempel på at forskellen på national ret og international ret er ved at blive udvisket – at stats- og folkeret udgør en enhed, som juristen Jens Elo Rytter påpeger (2001:24). Hvor menneskeretsudviklingen efter 2. Verdenskrig har bidraget til at nedbryde den "formelle og hierarkiske enhed" i de nationale retssystemer, "har den således samtidig bidraget til at *rekonstruere rettens normative, værdimæssige enhed*" (2001:26). Rytter påpeger samtidig at udviklingen, specielt i Europa, er sket ved *praktiske påvirkninger* på tværs af de enkelte landes retssystemer. Det har den effekt at nationale domstole tilsidesætter den nationale lovgivnings tekstmæssige forskelle til fordel for en harmoniserende menneskeretsbaseret tolkning af retten. Her finder vi altså også et eklatant brud med den traditionelle statscentrerede retstænkning hvor retten baseres på nationalstatens positive lovgivning. Den udvikling er blevet bemærket af Ulrich Beck. Han har brugt menneskerettighedernes globalisering som argument for overgangen fra et nationalstatsligt til et kosmopolitisk samfund hvilket han forstår som et retsligt bindende verdenssamfund af individer (2004:87-94).

Et nyere eksempel på at menneskerettighederne overskrider den nationale retsstat kom under den sag, hvor Danmark i 2006 blev dømt ved Den Euro-

pæiske Menneskeretsdomstol for ikke at sikre fagforeningsfrihed på arbejdsmarkedet (Den Europæiske Menneskeretsdomstol 2006). Menneskeretsdomstolen er kendt for sin dynamiske fortolkning af den Europæiske Menneskeretskonvention. Det viste sig også i denne sag. Hvad angår friheden til at fravælge medlemskab af en fagforening – den såkaldt negative foreningsfrihed – så blev denne frihed bevidst udeladt fra den Europæiske Menneskeretskonvention dengang staterne forhandlede sig frem til denne i 1950. Men med dommen over Danmark i januar 2006 sagde domstolen at den opfattelse ikke længere er tidssvarende.

De klassisk moderne menneskerettigheder indskrev sig juridisk og institutionelt i en national forfatningstradition – netop i relation til etableringen af den materielle retsstat. Som sagen om eksklusivaftalerne viser, så har de senmoderne menneskerettigheder imidlertid fået en egendynamik på regionalt og globalt plan (cf. Wind 2001). Menneskeretsdomstolen i Strasbourg fortolker menneskerettighederne i vekselvirkning med den måde de fortolkes på ved domstolene i Europarådets medlemsstater, men den er ikke begrænset af de nationale retsstaters forfatningstraditioner. Menneskerettighedernes globalisering repræsenterer altså den materielle retsstats overskridelse af sig selv. Det kan naturligvis også give anledning til diskussioner af de internationale menneskerettigheders demokratiske legitimitet (cf. Kjærum 2002).

Det transnationale retssamfund

Retten er vendt tilbage til samfundet. Det er efter min opfattelse en af de konklusioner vi kan uddrage af ovenstående eksempler på ekstrastatslig regel dannelse på lokalt, transnationalt og internationalt niveau. Udhulningen af den statslige styringskapacitet og de tilhørende suverænitsafgivelser til overnationale institutioner har ikke efterladt statens evne til at give og håndhæve ret uberørt. Meget tyder på at retsstaten i et stykke tid har været på vej til at miste sin centrale position i relation til retten. Den bliver en komponent i et system hvor retsnormer gives og i et vist omfang også håndhæves på lokalt, transnationalt og globalt niveau. Transnationale religiøst baserede konfliktløsningsmodeller samt globaliseringen af handelsret og menneskerettigheder peger efter min mening på at vi bliver nødt til at tænke retsstaten på en ny måde.

Derfor vil jeg foreslå at begribe retsstaten som komponent i det jeg vil kalde *det transnationale retssamfund*. Det begreb kan bruges til at indkredse hvad der aftegner sig efter retsstaten. Begrebet rummer en faktisk erkendelse af at regeldannelse i dag finder sted i centre og netværk på både lokalt, transnationalt og globalt niveau. De er baseret på konkurrerende modeller for legitimitet og på mekanismer til håndhævelse som overskrider den statslige suverænitet. I dag er det således ikke kun "dansk ret" som gøres gældende i Danmark – både inden for og uden for det officielle retssystem. Det transnationale retssamfund bygger således videre på den indsigt som man finder hos Santos, om

at det retlige felt i moderne samfund skal analyseres som konstellationer af forskellige retsnormer der opererer på lokalt, nationalt og globalt niveau (Santos 2002:85). For mig at se indebærer begrebet om et transnationalt retssamfund således accepten af retspluralisme som et realistisk *deskriptivt* udgangspunkt for retssociologiske studier. Lokale, nationale, transnationale, regionale og globale retsordner overlapper. Det vil de i overskuelig fremtid blive ved med at gøre som følge af regional integration og globalisering.

Retsstaten er imidlertid ikke kun en institution, men også et ideal. I begge henseender vil den fortsat have betragtelig politisk og juridisk betydning. Derfor mener jeg ikke at vi skal opgive dette begreb, men prøve at gentænke det på et nyt samfunds præmisser. Faktuelt er den statslige retsorden fortsat et af de mest betydningsfulde normsystemer i senmoderne samfund, da det bakkes op af det statslige bureaukрати og af statens kontrol med fysiske voldsmidler. Normativt kan staten trække på den legitimitet som man kan forbinde til demokrati, til et uafhængigt retsvæsen og ikke mindst til borgernes fortsat betydelige identifikation med nationen (cf. Gundelach 2002). Men staten bliver i stigende grad afhængig af overnationale institutionelle strukturer der griber ind i dens indre organisationsform. I en af de sidste artikler Niklas Luhmann skrev om det politiske system, bemærkede han at skabelsen af et overgribende globalt politisk system forandrer det vi kan forstå ved begrebet om staten på samme måde, som dannelsen af molekyler forandrer de indre (energi-)strukturer i atomer (1998:375). Måske skal vi derfor til at forstå retsstaten mindre som en suveræn normativ orden og mere som en politisk-juridisk ramme for forhandlinger om forskellige retsnormers legitimitet og hensigtsmæssige håndhævelse.

International kriminalitet og terrorisme betyder i øvrigt også at selv statens legitime voldsmonopol heller ikke kan opretholdes længere uden overnationale institutioner og samarbejdsrelationer. Derfor er retsstatens klassiske modbegreb – politistaten – ligeledes blevet grænseoverskridende. I verden efter terrorangrebet 11. september 2001 skabes der "retstomme rum" hvor terrorismestænkte afhøres og forsvinder. Den såkaldte "krig mod terror" – hemmelige flyvninger med terrorismestænkte og hemmelige torturfængsler i Østeuropa og Mellemøsten – peger ligeledes i retning af relevansen af et begreb som "det transnationale overvågningssamfund".

Det deskriptive udgangspunkt, som jeg her foreslår i relation til begrebet ret, indebærer altså ikke at alle "retsordner" kan tilskrives samme legitimitet. Der er, som det allerede skulle være fremgået, stærke argumenter for at afvise en rent deskriptiv indfaldsvinkel. "Ret" er en betegnelse vi bruger til at *skelne* visse normer fra andre og til at fremhæve disse normers særlige betydning og legitimitet. En radikal retspluralisme, som betegner enhver norm i et semi-autonomt socialt felt som ret, opløser selve retsbegrebet. Man kan ganske vist, som både Santos og Dalberg-Larsen, hævde at retsbegrebet *er* blevet mere flydende (Dalberg-Larsen 1994; Santos 2002). Men når det fortsat kan være

hensigtsmæssigt at skelne mellem officiel ret (statslig eller international) og uofficiel ret, så skyldes det den officielle rets demokratiske legitimitet. Både lokale og transnationale retsordner bør således i videst muligt omfang være underlagt demokratisk kontrol. Habermas' "verdenspolitik" går netop ud på at sikre større demokratisk kontrol med de normer som gør sig gældende i det globale samfund. Hans forsvar for en europæisk forfatning (2001) kan i denne sammenhæng tolkes som et forsøg på at finde et nyt, demokratisk legitimeret retsgrundlag ud fra hvilket Europa kan forvalte sig selv. På globalt plan peger hans argumenter (2004) for en styrkelse af folkeretten i samme retning.

Retten bør dog ikke kun være demokratisk legitimeret, men også have en vis enhed. Idealet om et demokratisk, enhedspræget og relativt sammenhængende retssystem kan bl.a. støtte sig til et *sociologisk* argument om retten som et vigtigt middel til at sikre integration af komplekse moderne samfund. Det er bl.a. i kraft af at borgerne er underlagt de samme regler og besidder de samme rettigheder, at de føler sig som medlemmer af det samme politiske fællesskab, som de er villige til at påtage sig forpligtelser overfor. Deres identifikation med dette fællesskab har givetvis også andre kilder – kommunitarister ville fremhæve sprog og kultur. Men netop fordi multikulturelle samfund er præget af større diversitet, er det betydningsfuldt at holde fast i idealet om retssystemets enhed. Fælles regler bidrager til at sikre samfundets sammenhængskraft. Som det skulle være fremgået mener jeg ikke at det argument kan bruges til at tilsidesætte andre normsystemer i enhver situation. Normativt kan en statskontrolleret og nøje doseret retspluralisme i visse situationer være nødvendig for at sikre integration af befolkningsgrupper som ellers falder uden for beskyttelse via det statslige retssystem. Dermed falder de nemlig også bag om nogle af de almindelige integrationsmekanismer i samfundet, hvilket moderat statskontrolleret retspluralisme muligvis kan afhjælpe.⁶ Men i almindelighed må det officielle retssystem være præget af idealet om sammenhæng og ensartethed for retssikkerhedens skyld og for at give borgerne en fornemmelse af at være medlemmer af det samme politiske fællesskab.

Det er måske årsagen til at Habermas ikke har draget teoretiske konsekvenser af den "krypto-retspluralisme" som, jeg hævder, ligger i hans forståelse af verdenspolitik. Han kunne ellers have gjort sig overvejelser om sammenstød mellem *både* politiske processer og forskellige retsordner i hans senere artikler om en europæisk forfatning eller om folkeretten i overgangen til den postnationale konstellation. Når han ikke gør dette, kan det skyldes at selvom idealet om et sammenhængende, demokratisk legitimeret retssystem fremstår mere urealistisk i dag end for 50 år siden, både på nationalt og overnationalt niveau, så er det et ideal der ikke let kan opgives fordi det hænger sammen med retsmediet som middel til at fremme samfundets sammenhængskraft. Samme pointe kan generaliseres til globalt niveau. Begrebet om *verdensborgerskab* giver mening i kraft af menneskerettigheder der bygger på idealet om at alle har samme rettigheder.

Konklusion

Jeg betegnede indledningsvis danskerne som "afslappede forfatningspatrioter". Et transnationalt retssamfund konfronterer imidlertid (rets-)normer og traditioner med hinanden på en måde som skærper en politiseret bevidsthed om "egne" og "andres" normer. Det resulterer nemt i konflikt – senest illustreret ved striden om karikaturtegningerne af profeten Muhammed og om ytringsfrihedens rækkevidde (cf. Pedersen 2006). I et transnationalt retssamfund kan det være svært at undgå disse konflikter, hvilket rejser den udfordring at etablere internationale institutioner der kan bidrage til at løse disse uden brug af vold. Også derfor er forestillingen om en materiel retsstat som model for konfliktløsning fortsat et afgørende ideal. Men man gør ikke idealet en tjeneste ved at afskære sig fra et nøgternt blik på senmoderne samfunds norm- og retspluralisme. Det er tværtimod en forudsætning for at få idéen om en retsstat til at give mening på et transnationalt retssamfunds præmisser.

Noter

1. Jens Erik Kristensen, Frederik Stjernfeldt og Lars Geer Hammershøj skal have tak for invitation til og diskussion i forbindelse med en forelæsning, som denne artikel bygger på. Christian Borch, Margareta Bertilsson, Lisbet Christoffersen og Jørgen Dalberg-Larsen skal også have tak for at have kommenteret et udkast til artiklen. Det siger sig selv at forfatteren alene er ansvarlig for artiklens indhold.
2. Man kan finde en diskussion af Santos' retssociologi i min artikel *Den konfliktfyldte retsglobalisering* (Pedersen 2004), se også Dalberg-Larsen (1994:92-100).
3. Undersøgelserne gav anledning til en hel del offentlig debat i Storbritannien. De blev gennemført af det engelske analyseinstitut ICM Research og kan findes i arkivet på ICMS hjemmeside www.icmresearch.co.uk, besøgt 24.11.2006.
4. Så vidt jeg har kunnet orientere mig, fik systemet ikke lov til at fortsætte. En canadisk advokat der støtter muligheden for *faith-based arbitration*, analyserer den voldsomme offentlige debat om systemet i lyset af "krigen mod terror" og af muslimer som fjendebilleder (Fidler 2006). Dette kan utvivlsomt have influeret debatten. Samtidig var nogle af kritikernes bekymringer efter min opfattelse dog også berettigede. Boyds rapport foreslår eksempelvis at en canadisk domstol i forbindelse med en klage skal kunne tilsidesætte en trosbaseret voldgift-afgørelse hvis de involverede parter i en konflikt havde givet afkald på at få uafhængig juridisk rådgivning om deres rettigheder i henhold til canadisk lov. Det fremstår dog som en noget skrøbelig retsgaranti når man tager i betragtning at det kan være ressourcekrævende efterfølgende at køre en retssag. Man kan undre sig over at hun overhovedet mener, at det skal være muligt at frasige sig uafhængig rådgivning når sagerne bl.a. handler om voldsramte kvinders mulighed for at få skilsmisse i situationer, hvor de kan være underlagt socialt pres for at blive i deres ægteskab.
5. For en mere indgående diskussion og kritik af Teubners position, se min artikel Pedersen (2001b).
6. Den danske jurist og kirkeretsekspert Lisbet Christoffersen (2006) argumenterer i en interessant artikel om sharia og dansk ret for at danske advokater og domstole bør kunne anvende religiøst baserede normer sammen med den sekulære danske retsorden. Hun vil altså holde fast i det én-strengede danske retssystem ved at udnytte de muligheder som allerede eksisterer i dansk ret for at tage hensyn til religiøse normer. Jeg deler hendes pragmatiske tanke om at inklusion kan være en nyttig mekanisme til at undgå udvikling af uformelle retsordner og parallelsamfund. Christoffersen er dog væsentligt mere åben for at ligestille religiøse og sekulære normer end hvad jeg her lægger op til med henvisning til en sekulær retsstatstradition.

Litteratur

- Andersen, H. 2005: "Indledning" i Andersen, H. (red.): *Demokrati og Retsstat*, pp. 7-25. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Z. 1998: *Globalization – The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 2000: *What is globalization?* Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. 2004: "Det kosmopolitiske perspektiv: en sociologi for det andet moderne." i Thorup, M. (red.): *At tænke globalt*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bentzon, A. W. & Agersnap, T. 2003: "Danmark på vej mod multikultur og retlig pluralisme," i Schaumbürg-Müller, S. & Selmer, B. (red.): *Retlig Mangfoldighed. En fælles udfordring for retsvidenskab og antropologi*, pp. 141-156. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København.
- Boyd, M. 2004: *Dispute Resolution in Family Law: Protecting Choice, Promoting Inclusion*. Report. Ontario, Canada: Ministry of the Attorney General.
- Christoffersen, L. 2006: "Shari'a, fundamentalisme og dansk ret", i Hansen, B. & Stange, J. (red.): *Som gjorde menneskene sikre i deres gudløse liv*. Årbog for Københavns Stift, pp. 12-23.
- Dalberg-Larsen, J. 1984: *Retsstaten, Velfærdsstaten og hvad så?* København: Akademisk Forlag.
- Dalberg-Larsen, J. 1994: *Rettens Enhed – En Illusion? Om retlig pluralisme i teorien og i praksis*. København: Akademisk Forlag.
- Dalberg-Larsen, J. 2005: *Lovene og Livet. En retssociologisk grundbog*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Den Europæiske Menneskeretsdomstol 2006: *Cases of Sørensen v. Denmark and Rasmussen v. Denmark*. Applications nos. 52562/99 and 52620/99. Judgment. Strasbourg 11. January.
- Fidler, R. 2006: "Ontario's "Sharia Law" Controversy: How Muslims were hung out to dry." i *Mrzine*, 27. Maj, se: www.mrzine.monthlyreview.org, besøgt 5. november 2006.
- Griffiths, J. 1986: "What is Legal Pluralism?". *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*. No. 24:1-55.
- Gundelach, P. 2002: *Det er dansk*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Gyldendal 2004: *Den Store Danske Encyklopædi på CD-rom*. København: Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag.
- Habermas, J. 1994: *Fakticität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstats*. 4th ed. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. 2001: "Why Europe needs a Constitution". *New Left Review*, 11:5-26.
- Habermas, J. 2004: "Folkeretten i overgangen til den postnationale konstellation". *Distinktion* Nr. 8:9-17.
- Habermas, J. 2005a: "Den postnationale konstellation og demokratiets fremtid", i Andersen, H. (red.): *Demokrati og Retsstat*, pp. 220-273. København: Hans Reitzels Forlag.
- Habermas, J. 2005b: "Kampen for anerkendelse i den moderne retsstat," i Andersen, H. (red.): *Demokrati og Retsstat*, pp. 90-122. København: Hans Reitzels Forlag.

- Habermas, J. 2005c: "Kants idé om den evige fred – på en historisk afstand af 200 år," i Andersen, H. (red.): *Demokrati og Retsstat*, pp. 149-186. Hans Reitzels Forlag, København.
- Held, D. 1995: *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Hooker, M. B. 1975: *Legal Pluralism. An introduction to colonial and neo-colonial laws*. Oxford: Clarendon Press.
- Hornbech, B. R. 2005: "Hysterisk reaktion på Abu Labans mægling". *Politiken* 18. juni, p.5.
- Kelsen, H. 1946: *General Theory of State and Law*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Kjærum, M. 2002: "Hvem kontrollerer menneskerettighederne?," i Hastrup, K. (red.): *Menneskerettens udfordring*, pp. 22-31. København: Akademisk Forlag.
- Luhmann, N. 1995: "Retssystemets enhed," i Jacobsen, J. C. (red.): *Autopoiesis II*, pp. 134-164. København: Politisk Revy.
- Luhmann, N. 1998: "Der Staat des politischen Systems. Geschichte und Stellung in der Weltgesellschaft," in Beck, U. (red.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*, pp. 345-380. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mehdi, R. 2003: "Danish law and the practice of *mahr* among Muslim Pakistanis in Denmark". *International Journal of the Sociology of Law*, 31, 115-129.
- Merry, S. E. 1988: "Legal Pluralism". *Law and Society Review*, 22: 869-896.
- Moore, S. F. 1978: *Law as process. An anthropological Approach*. New York: Routledge & Kegan Poul.
- Pedersen, F. T. 2001a: *Staten og den nye retsorden. Forholdet mellem stat og ret set i lyset af den aktuelle diskussion om retspluralisme og globalisering*. Upubliceret kandidat-speciale, Århus: Institut for Idehistorie, Århus Universitet.
- Pedersen, F. T. 2001b: "Efter Staten – Globale Netværk og Retspluralisme? Om Gunther Teubners visioner for retten i et verdenssamfund", *SLAGMARK* Nr. 30:55-73.
- Pedersen, F. T. 2004: "Den konfliktfyldte retsglobalisering. Boaventura Santos om globalisering, interlegalitet og frigørelse". *Retfærd* Nr. 106:29-51.
- Pedersen, F. T. 2006: "En grænseløs ytringsfrihed i et grænseløst samfund?". *Dansk Sociologi* Nr. 2:73-81.
- Pedersen, L. N. og Pinholt, K. 2005a: "Retspraksis: Muslimske skikke i dansk ret," *Jyllands-Posten*, 12. Juni, p.1.
- Pedersen, L. N. og Pinholt, K. 2005b: "Ved siden af loven: Tro og love," *Jyllands-Posten*, 12. Juni, p.6.
- Petersen, H. og Zahle, H. (red.) 1995: *Legal polycentricity. Consequences of pluralism in Law*, Aldershot: Dartmouth.
- Rytter, J. E. 2001: "Menneskerettighedernes fremmarch efter 1945 – konsekvenser for moderne menneskesyn, demokrati- og retsfilosofi". *SLAGMARK* Nr. 30:14-30.
- Santos, B. d. S. 2002: *Toward a New Legal Common Sense*. 2 edn. London: Butterworths LexisNexis.
- Schaumburg-Müller, S. 2003: "Kritik af den rene Retspluralisme," i Schaumburg-Müller S. & Selmer, B. (red.): *Retlig Mangfoldighed. En fælles udfordring for retsvidenskab og antropologi*, pp. 45-67. København: Akademisk Forlag.

- Selmer, B. 2003: "Alternativ konfliktløsning i Danmark og i almindelighed," i Schaumburg-Müller, S. & Selmer, B (red.): *Retlig Mangfoldighed – En Fælles Udfordring for Retsvidenskab og Antropologi*, pp. 173-190. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København.
- Sperling, A. v. 2006: "Europa har behov for statskontrolleret sharia". *Information*, d. 7. november, p.12.
- Taylor, C. 1994: "The politics of recognition," in Gutman, A. (ed.): *Multiculturalism*, pp. 25-73. Princeton: Princeton University Press.
- Termansen, J. 2005: "Religion og jura bliver blandet i andre vestlige lande." *Berlingske Tidende*, 14. Juni, p.7.
- Teubner, G. 1997a: "'Global Bukowina': Legal Pluralism in World Society", in Teubner, G. (ed.): *Global Law without a State*, pp. 3-28. Aldershot: Dartmouth.
- Teubner, G. 1997b: "Foreword: Legal Regimes of Global Non-state Actors," in Teubner, G. (ed.): *Global Law without a State*. Aldershot: Dartmouth.
- Teubner, G. 1998: "Refleksiv ret. Udviklingsmodeller for retten i sammenlignende perspektiv," i Born, A. (red.): *Refleksiv ret*, pp. 21-79. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Viuff, J. J. 2003: "Islamisk arveret i Danmark," i Schaumburg-Müller, S. & Selmer, B. (red.): *Retlig mangfoldighed. En fælles udfordring for retsvidenskab og antropologi*, pp. 157-171. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Weber, M. 1980: *Wirtschaft und Gesellschaft. Studienausgabe*. Tübingen: Mohr.
- Wind, M. 2001: "Globaliseringen af Retten og den Nye Verdensorden". *GRUS* Nr. 64:43-5